

УДК 347.5

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.9.02>**Богдан Карнаух,**

канд. юрид. наук,

асистент кафедри цивільного права № 1

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК У ДЕЛІКТНОМУ ПРАВІ: КОНЦЕПЦІЯ *NOVUS ACTUS INTERVENIENS*

Статтю присвячено дослідженню проблеми причинного зв'язку в деліктному праві. Причинність можна уявити у вигляді нескінченного ланцюга, де кожна ланка є наслідком попередньої і причиною наступної. З природничої точки зору причина причини є причиною наслідку. Проте з точки зору права нескінченний ланцюг не може бути юридично значущим. Для того, аби бути підставою деліктної відповідальності, причинний зв'язок має бути досить близьким. Та це не означає, що лише безпосередній (найближчий) наслідок поведінки є юридично релевантним. Поведінка особи може викликати цілу послідовність подій, яка лише в кінцевому підсумку призводить до завдання шкоди потерпілому. Якщо одним з елементів такої послідовності є дії людини (самого потерпілого або третьої особи), то підлягає застосуванню концепція *novus actus interveniens*. Згідно з цією концепцією, якщо дії потерпілого або третьої особи становлять собою *novus actus*, то відповідач звільняється від відповідальності, і навпаки. Дії потерпілого або третьої особи не переривають тяглості причинного зв'язку, якщо ці дії становили вимушену і закономірну реакцію на ситуацію, що склалася внаслідок дій відповідача. Окрім того, слід враховувати такі фактори, як передбачуваність, вірогідність та розумність дій потерпілого чи третьої особи: що більш передбачуваними, вірогідними та розумними були ці дії, то більше суд має схилитися до висновку, що вони не переривають причинного зв'язку. Зазначені чинники мають бути оцінені у сукупності. Однак деякі комбінації цих чинників викликають чимало складнощів. Так, буває, зокрема, коли дії є передбачуваними, але не розумними, або передбачуваними, але не вірогідними тощо. Особливо гостро це питання стоїть у справах, де позивач вимагає від органів публічної влади відшкодувати шкоду, завдану протиправними діями третіх осіб. Окрім зазначеного, слід мати на увазі, що коли проміжною ланкою ланцюга причинності є дії потерпілого, концепція *novus actus interveniens* перетинається із концепцією вини потерпілого. Однак між двома концепціями є істотна відмінність: за українським правом застосування першої тягне за собою повну втрату позивачем права на відшкодування; застосування другої – зменшення розміру відшкодування. І тільки якщо вина потерпілого має форму умислу, потерпілий за ЦК України повністю втрачає право на відшкодування.

Ключові слова: причинний зв'язок, делікт, вина потерпілого, відшкодування шкоди, збитки.

Постановка проблеми. Причинний зв'язок є необхідною умовою деліктної відповідальності. Позивач за деліктним позовом зобов'язаний довести, що шкода, якої він зазнав, була викликана діями (або бездіяльністю) відповідача. Відповідно, суди повинні мати необхідний інструментарій для аналізу питання причинності. Для цього неодмінно мають застосовуватись доктринальні підходи й концепції, особливо з огляду на те, що поняття причинності є доволі складною філософською категорією. Загалом вважається, що причина причини є причиною наслідку. З одного боку, якщо для потреб юридичної практики застосовувати цей підхід без обмежень, то особа буде змушена нести відповідальність за нескінченно віддалені наслідки своїх дій. З іншого боку, якщо припустити, що особа відповідає тільки за найперший, безпосередній наслідок своїх дій

(і не відповідає за наслідки цього наслідку), то це часто призводитиме до невідповідного звуження діапазону відповідальності. Таким чином, перед правом стоїть завдання пошуку оптимальних меж деліктної відповідальності, які задаються юридично значимою «довжиною» причинно-наслідкового ланцюга. Однією із концепцій, спрямованих на вирішення цього завдання, є концепція *novus actus interveniens*, що можна перекласти як «нова дія, що втрутилася».

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В українській цивілістиці питання причинного зв'язку залишається малодослідженим. Здебільшого причинний зв'язок вивчається побіжно, в рамках більш широкої проблематики. Спеціально причинному зв'язку присвячено лише дисертацію Л. Д. Донської (L. D. Donska) [1]. Окрім того, є певна кількість публікацій у періодичних видан-

нях [2–7]. Помітно більше уваги причинному зв'язку приділяється в науці кримінального права. На особливу увагу заслуговує фундаментальний доробок Н. М. Ярмиш [8].

Мета статті – визначити принципи обмеження деліктної відповідальності шляхом застосування концепції *novus actus interveniens*.

Виклад основного матеріалу. В одних випадках дії відповідача запускають послідовність подій, у якій дії інших (позивача чи третіх осіб) є закономірними й очікуваними реакціями. За таких обставин видається справедливим, щоб відповідач відповідав за шкоду, до якої в кінцевому підсумку призвів складний ланцюг причинно-наслідкових зв'язків, «запущений» його протиправними діями. Натомість в інших випадках дії позивача або третіх осіб є такими, що рвуть ланцюг причинно-наслідкових зв'язків і стають новою юридично значущою причиною шкоди. У такому разі ці дії називають *novus actus interveniens*.

У справі № 923/574/17 громадянка, яка отримувала допомогу по безробіттю, звернулася до Пенсійного фонду задля призначення пенсії за віком, однак їй було відмовлено. Згодом адміністративний суд визнав відмову Пенсійного фонду незаконною. На час, коли Пенсійний фонд, виконуючи рішення адміністративного суду, призначив пенсію, минуло близько восьми місяців від дня першого звернення. Увесь цей час Центр зайнятості продовжував виплачувати зазначеній особі допомогу по безробіттю.

Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 31 ЗУ «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» виплата допомоги по безробіттю припиняється у разі призначення пенсії за віком. У зв'язку з цим Центр зайнятості звернувся до суду із позовом до Пенсійного фонду і вимагав відшкодувати кошти, виплачені Центром зазначеній громадянці за вісім місяців, упродовж яких вона б уже мала отримувати пенсію за віком. Позиція позивача була заснована на тому, що якби не незаконна відмова Пенсійного фонду, то Центр припинив би виплати вісім місяців тому.

Суд першої інстанції позов задовольнив. Однак суд апеляційної інстанції скасував це рішення і відмовив у задоволенні позову, посилаючись на відсутність причинного зв'язку.

У цій справі має місце багатоланковий ланцюг причинності. Відмова Пенсійного фонду (B_0) спричинила дії Центру зайнятості (B_1), які й призвели до майнових втрат (B_2). Апеляційний суд посилався на те, що при-

чинний зв'язок має бути *безпосереднім*, тобто що особа не повинна відповідати за наслідок B_n , якщо $n > 1$. Утім таке міркування загалом заслуговує критичного ставлення.

Та, окрім того, апеляційний суд підкреслив, що виплата допомоги по безробіттю була здійснена самим позивачем, і притому «добровільно», а за таких умов не можна вважати, що причиною витрат позивача стали дії відповідача. Фактично апеляційний суд мав на увазі (хоч прямо цього й не зазначено в рішенні), що дії позивача перервали ланцюг причинності і в цьому сенсі становили *novus actus interveniens*.

Проте із цим аргументом теж не можна погодитися. Дії центру зайнятості були вольовими й свідомими, однак їх не можна вважати «добровільними» у власному розумінні цього слова, адже Центр діяв відповідно до вимог законодавства, яке зобов'язувало його провадити виплати доти, доки особі не призначено пенсії. Під таким кутом зору Центр діяв «вимушено», а не добровільно, і його дії становили закономірну й законну реакцію на ту ситуацію, що склалася внаслідок неправомірних дій Пенсійного фонду. Тому дії Центру зайнятості не переривають ланцюга причинності, що сполучає незаконну відмову Пенсійного фонду у виплаті пенсії і майнові втрати Центру зайнятості.

Тож Верховний Суд, на наш погляд, цілком справедливо скасував постанову апеляційного суду і залишив у силі рішення суду першої інстанції.

Верховний Суд зауважив: «Виплата допомоги по безробіттю здійснювалася Позивачем не добровільно, а на виконання вимог Закону України «Про зайнятість населення». <...> така виплата допомоги по безробіттю не здійснювалася б Позивачем у випадку своєчасного призначення та виплати пенсії громадянці <...> За таких обставин, колегія суддів дійшла висновку про обґрунтованість доводів касаційної скарги про наявність причинно-наслідкового зв'язку між діями відповідача та шкодою, завданою позивачу, що є обов'язковою умовою для стягнення позадоговірної шкоди відповідно до статті 1166 Цивільного кодексу України» [9].

Отже, дії позивача або третьої особи не можуть вважатися такими, що рвуть ланцюг причинності, якщо ці дії є елементами *закономірного* розвитку подій, розпочатого неправомірними діями відповідача. У такому разі дії позивача або третьої особи становлять собою *вимушену реакцію* на ситуацію, що склалася внаслідок неправомірних дій відповідача, і в цьому сенсі вони не руйнують причинної тяглості подій.

У цьому контексті класичною є давня англійська справа *The Oropesa* [1943] P 32. Два судна зіткнулися у відкритому морі через недбалу навігацію одного з них – корабля Оропеса. Капітан іншого судна разом із п'ятнадцятьма членами екіпажу зійшли на рятувальний човен для того, аби дістатися до корабля Оропеса й обговорити спільні дії щодо порятунку пошкоджених суден. Однак через сильний шторм рятувальний човен перевернувся і деякі з членів екіпажу загинули. У цій справі виникло питання, чи мусить капітан корабля Оропеса відповідати за загибель моряків, чи нагомість дії іншого капітана становили причину загибелі. Англійський суд дійшов висновку, що спроби провести переговори задля координації дій із порятунку суден були закономірною реакцією на аварію, що сталася, і тому ці дії не перервали ланцюга причинних зв'язків. Отже, відповідальність за загибель моряків має нести капітан корабля Оропеса.

Коли проміжною ланкою ланцюга причинності є дії потерпілого, концепція *novus actus interveniens* перетинається із концепцією вини потерпілого.

З одного боку, якщо потерпілий реагує на ситуацію, що склалася внаслідок дій відповідача, явно нерозсудливо й необачно (наскільки цього можна було б очікувати від розумної людини), то його дії не можна вважати *закономірним* продовженням ходу подій. Іншими словами, нерозумна, недбала поведінка потерпілого (вина потерпілого) перериває ланцюг причинності.

Однак між концепцією *novus actus interveniens* і концепцією вини потерпілого є істотна відмінність: застосування першої тягне за собою повну втрату позивачем права на відшкодування; застосування другої – зменшення розміру відшкодування. І тільки якщо вина потерпілого має форму умислу, потерпілий за ЦК України повністю втрачає право на відшкодування (ч. 1 ст. 1193 ЦК України).

В англо-американському прецедентному праві діє більш гнучкий підхід: розумність і передбачуваність дій потерпілого (які в українській доктрині традиційно вважаються критеріями вини) часто розглядаються судами як критерії для встановлення причинного зв'язку. У цьому аспекті цікаво порівняти дві схожі справи, у яких англійський суд дійшов протилежних висновків.

У справі *Wieland v Cyril Lord Carpets Ltd* [1969] 3 All ER 1006 позивачці було завдано травми внаслідок інциденту, що стався з вини відповідача. Після цього інциденту позивачка була змушена носити ортопедичний комір, який обмежував рухи голови і тим самим заважав вибирати очима потрібний

сегмент біфокальних окулярів, що їх позивачка використовувала тривалий час. Одного дня позивачка, спускаючись сходами, впала. Відтак вона звернулася до суду, вимагаючи відшкодування від особи, відповідальної за перший інцидент, внаслідок якого вона була змушена носити ортопедичний комір.

Суд визнав причинний зв'язок наявним у цій справі. Суддя Евелей (Eveleigh) зазначив: «На мою думку, ушкодження і збитки, завдані другим падінням, мають бути визнані такими, що походять від первісної недбалості відповідача, і потребують компенсації. Якщо треба, я думаю, позиція позивача може бути обґрунтована й по-іншому. Якщо правда, що передбачувано те, що одне ушкодження може вплинути на здатність особи ладнати із труднощами повсякденного життя і тим самим спричинити інше ушкодження, і якщо правда, що передбачуваність вимагається, <...> то загальної передбачуваності, на мій погляд, достатньо. <...> І вже давно визнано, що ушкодження, завдане в одному інциденті, може бути причиною наступного ушкодження» [10].

Таким чином, рішення у цій справі було обґрунтовано через концепцію *передбачуваності*: суд визнав, що падіння зі сходів було передбачуваним наслідком першої травми, а тому дії позивачки не перервали ланцюга причинності.

По-іншому Палата Лордів вирішила у справі *McKew v Holland & Hannen & Cubitts (Scotland) Ltd*. [1969] 3 All ER 1621. У цій справі через недбалість роботодавця працівник зазнав травми. Як наслідок цієї травми ліва нога потерпілого час від часу раптово німіла. Одного дня потерпілий прийшов оглядати пропонуване до винаймання помешкання, де він без будь-якої допомоги узявся спускатися крутими сходами, які до того ж не мали перил. У цю мить його ліва нога раптово заніміла і він, упавши, зламав щиколотку.

Лорд Рейд зауважив: «Якщо чоловік зазнав такої травми, що його нога може відмовити в будь-який момент, то він мусить поводитися розумно й обачно. Цілком можливо, що, незважаючи на всю розумну обачність, його нога може відмовити за таких обставин, що він зазнає нової травми. У такому разі друга травма дійсно спричинена першою, яка в свою чергу стала наслідком вини відповідача. Однак, якщо потерпілий поводиться нерозумно, він не може притягнути відповідача до відповідальності за свою власну нерозумну поведінку. Його нерозумна поведінка – це *novus actus interveniens*. Ланцюг причинності перервано, і те, що сталося, має вважатися наслідком його власної поведінки а не виною відповідача» [11].

У цій справі суд підійшов до питання причинності через оцінку *розумності* поведінки потерпілого. При цьому цікаво, що Лорд Рейд визнав, що падіння зі сходів було передбачуваним, однак наголосив, що не за все те, що можна передбачити, особа мусить нести відповідальність. Адже досить часто особа здатна передбачити нерозумну й недбалу поведінку інших, але це не повинно означати, що вона за цю поведінку має нести відповідальність.

Утім найскладніші – справи, у яких проміжною ланкою причинності є протиправна (в тому числі злочинна) поведінка третіх осіб.

Якщо після протиправної поведінки відповідача мала місце протиправна поведінка іншої особи, то ця, друга, протиправна поведінка (хоча й зумовлена першою) темпорально ближча до шкідливого результату і здебільшого саме вона становить *безпосередню* причину цього результату. За таких обставин чи повинен перший деліквент залишатися відповідальним? Протиправна поведінка, очевидно, не може вважатися розумною, але чи не може вона в деяких випадках визнаватися закономірною і передбачуваною? І якщо так, то чи досить цього, щоб перший деліквент відповідав за кінцевий результат, викликаний діями іншого деліквента? Це питання набуває особливої гостроти, коли першим деліквентом є держава або органи публічної влади.

У справі *Lamb v Camden Borough Council* [1981] QB 625 пані Лем належав будинок у Лондоні. Переїхавши у Нью-Йорк вона передала свій будинок в оренду. Згодом Кемденська міська рада проводила ремонтні роботи поблизу будинку і пошкодила трубу водопроводу. Через аварію потік води підмив фундамент будинку, внаслідок чого будинок просів і став непридатним для проживання. Наймачі були змушені з'їхати. Через деякий час будинок самовільно зайняли так звані «сквотери», завдавши господареві чималих збитків. Міська рада визнала свою вину в недбалому проведенні ремонтних робіт і взяла на себе відповідальність за шкоду, завдану просіданням будинку. Спир виник щодо того, чи повинна міська рада відповідати за шкоду, завдану сквотерами.

Проблема обговорювалась не тільки через призму *передбачуваності*. Як іще один критерій обговорювалась *вірогідність*, адже не все передбачуване є однаково вірогідним. Інколи певний наслідок хоча й можна гіпотетично передбачити, однак вірогідність того, що він насправді матиме місце, досить низька. У цьому контексті було згадано позицію Лорда Рейда у справі *Dorset Yacht Go. v Home Office*: «Коли дії людини становлять одну з ланок між первісним протиправним діянням відповідача і шкодою, якої зазнав позивач, то ці дії мають бути чимось щонайменше дуже вірогідним,

щоб їх не було визнано *novus actus interveniens*, який рве ланцюг причинності. Я не думаю, що сама лише передбачувана можливість є або повинна бути достатньою <...> Проте, якщо нова дія дуже вірогідно сталася б, то я не думаю, що має значення, чи ця дія правомірна, протиправна чи злочинна. На жаль, делікти чи злочини третіх осіб часто є *саме тим*, що вірогідно станеться внаслідок протиправних чи недбалих дій відповідача» [12].

Тим не менше, в остаточному підсумку в задоволенні позову було відмовлено. Вирішальним, згідно з позицією Лорда Денінга, стало те, що охорона будинку від сквотерів не була обов'язком міської ради. Лорд Денінг зазначив: «Я питаю себе: чия це задача – не допускати сквотерів? А якщо вони вже проникли, виселити їх? На мій погляд, відповідь очевидна. Це задача власника будинку» [12].

Окрім того, Лорд Денінг зауважив, що власниця будинку могла застрахувати його і тим самим захистити свої майнові інтереси.

Дуже слушно, як на наш погляд, що справу коментує М. А. Джонс: «Рада не завдавала злочинної шкоди власності позивачки – її завдали сквотери. Недбалість міської ради створила можливість для шкоди від сквотерів, але не *спричинила* її [шкоду], якщо тільки не можна сказати, що на міську раду покладался обов'язок попередити дії сквотерів. Якщо такий обов'язок був, то відповідач не може посилатися на втручання *novus actus*» [13, с. 199–200].

Висновки

Причинність можна уявити у вигляді нескінченного ланцюга, де кожна ланка є наслідком попередньої і причиною наступної. З природничої точки зору причина причини є причиною наслідку. Проте з точки зору права нескінченний ланцюг не може бути юридично значущим. Для того, аби бути підставою деліктною відповідальності, причинний зв'язок має бути досить наближеним. Однак це в жодному разі не слід розуміти так, що лише безпосередній (найближчий) наслідок поведінки є юридично релевантним. Так, поведінка особи може викликати цілу послідовність подій, яка лише в кінцевому підсумку призводить до завдання шкоди потерпілому. Якщо одним із елементів такої послідовності є дії людини (самого потерпілого або третьої особи), то підлягає застосуванню концепція *novus actus interveniens*. Згідно з цією концепцією, якщо дії потерпілого або третьої особи становлять собою *novus actus*, то відповідач звільняється від відповідальності, і навпаки. Дії потерпілого або третьої особи не переривають тяглості причинного зв'язку, якщо ці дії становили вимушену і закономірну реакцію на ситуацію, що склалася внаслідок дій відповідача. Окрім

того, слід враховувати такі фактори, як передбачуваність, вірогідність та розумність дій потерпілого чи третьої особи: що більш передбачуваними, вірогідними та розумними були ці дії, то більше суд має схилитися до висновку, що вони не рвуть причинного зв'язку. Зазначені чинники мають бути оцінені у сукупності. Однак деякі комбінації цих чинників викликають чимало складнощів. Так буває, зокрема, коли дії є передбачуваними, але не розумними, або передбачуваними, але не вірогідними тощо. Особливо гостро це питання стоїть у справах, де позивач вимагає від органів публічної влади відшкодувати шкоду, завдану протиправними діями третіх осіб.

Список використаних джерел:

1. Донська, Л. Д. Причинний зв'язок у цивільному праві України : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса : Б. в., 2006. 20 с.
2. Болотова, Г. Д. До питання причинного зв'язку у господарських спорах про відшкодування збитків. *Економіка та право*. 2015. № 2 (41). С. 53–56.
3. Вавженчук, С., Довгопол, В. Межі розуміння юридичної природи причинного зв'язку в цивільному праві. *Підприємництво, господарство і право : науково-практичний господарсько-правовий журнал*. 2011. № 2. С. 13–15.
4. Гапало, С. Ю. Причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника господарського зобов'язання та збитками як підстава господарсько-правової відповідальності. *Університетські наукові записки*, 2008. № 1. С. 132–137.
5. Куліцька, С. В. Особливості причинного зв'язку у зобов'язаннях по відшкодуванню (компенсації) шкоди, заподіяної внаслідок протиправної діяльності/бездіяльності органів судової влади. *Вісник Одеського національного університету. Серія «Правознавство»*. 2016. Т. 21. Вип. 1 (28). С. 59–67.
6. Пендяга, А. Л. Значення причинного зв'язку як підстави цивільно-правової відповідальності. *Економіка, фінанси, право*. 2011. № 4. С. 34–36.
7. Примаць, В. Причинно-наслідковий зв'язок як умова відшкодування моральної шкоди крізь призму вимог справедливості, розумності й добросовісності. *Юридична Україна*. 2014. № 1. С. 25–30.
8. Ярмиш, Н. М. Теоретичні проблеми причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків: [б. в.], 2003. 39 с.
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 23 травня 2018 року у справі № 923/574/17 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74645711> (дата звернення: 03.08.2019).
10. *Wieland v Cyril Lord Carpets Ltd* [1969] 3 All ER 1006. URL: <https://swarb.co.uk/wieland-v-cyрил-lord-carpets-ltd-1969/> (дата звернення: 03.08.2019).
11. *McKew v Holland & Hannen & Cubitts (Scotland) Ltd*. [1969] 3 All ER 1621. URL: <https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff8c960d03e7f57ecd69d>. (дата звернення: 03.08.2019).
12. *Lamb v Camden Borough Council* [1981] QB 625. URL: <https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff87960d03e7f57ec1145> (дата звернення: 03.08.2019).
13. Jones, M. A. *Textbook on Torts*. 5th ed. London: Blackstone Press Limited, 1996. 567 pp.

The article addresses the issue of causation in tort law. Causality can be seen as an infinite chain, where each link is the consequence of the previous one and the cause of the next one. From a natural point of view, the cause of the cause is the cause of the consequence. However, from the legal point of view, an infinite causal chain cannot be legally relevant. In order to serve as a basis of tort liability, causal nexus must be sufficiently proximate. However, this should in no way be understood to mean that only the immediate (closest possible) consequence of the behavior is legally relevant. Thus, the behavior of a defendant can trigger a whole sequence of events, which ultimately leads to the plaintiff's damage. If one of the elements of such a sequence is the actions of a person (the plaintiff himself or the third person), then the concept of novus actus interveniens should be applied. According to this concept, if the actions of the plaintiff or the third person constitute novus actus, then the defendant is exempted from liability in tort, and vice versa. The actions of the plaintiff or the third party do not ruin the causal linkage if those actions constitute forced and natural reaction to the situation resulting from the actions of the defendant. In addition, factors such as the foreseeability, likelihood, and reasonableness of the plaintiff's or third party's actions must be taken into account: the more foreseeable, plausible, and reasonable these actions were, the more the court should be inclined to conclude that they did not break the chain of causation. These factors should be evaluated in aggregate. However, some combinations of these factors cause many difficulties. This happens, in particular, when actions are foreseeable but not reasonable, or foreseeable but not likely, etc. This issue is particularly acute in cases where the plaintiff requires the public authorities to compensate damage caused by the unlawful acts of third parties. In addition, it should be borne in mind that when the intermediary chain of causation is the plaintiff's own actions, the concept of novus actus interveniens intersects with the concept of contributory negligence. However, there is a significant difference between the two concepts: under the Ukrainian law, the application of the former entails a total loss by the plaintiff of the right to compensation; the application of the latter, instead, only reduces the amount of compensation. And only if the plaintiff acted on purpose, he or she completely loses the right to compensation.

Key words: causation, tort, contributory negligence, compensation of damage, damages.